

Marina KNEŽEVIĆ

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI TRETMAN BOJENIH POVRŠINA TRIFORA NA EMPORAMA KATEDRALE SV. TRIPUNA U KOTORU

Uvod

U okviru kompleksnih istraživačkih, sanacionih i konzervatorsko-restauratorskih radova, preduzetih na katedrali Sv. Tripuna u Kotoru, nakon zemljotresa od 15. aprila 1979. godine, restaurirane su četiri trifore na emporama (galerijama) crkve. Na osnovu sačuvanih podprozornika koji su stajali *in situ* određen je položaj trifora, a analizom originalnih elemenata do kojih se došlo u toku arhitektonskih istraživanja, utvrđen je izvorni izgled ovih trodjelnih otvora koji su povezivali unutrašnjost crkve sa galerijama na spratu. U obnovi crkve koja je sprovedena 1584-1613. godine originalne trifore bile su demontirane (osim podprozornika), a njihovi otvori ispunjeni zidom. Elementi demontiranih trifora korišćeni su kao građevinski materijal u pregradnjama zidova u visini iznad njihovih podprozornika.

Trifore su obnovljene na sjevernoj i južnoj strani zapadnog i srednjeg traveja. Na triforama u istočnom traveju, koje su u današnjem obliku nastale u vrijeme austrijske restauracije Katedrale (1892-1908. g) nije se intervenisalo.

Trodjelni prozori na galerijama formirani su od dva reda osmougao-nih stubića (kolonete) sa kapitelima na vrhu. Dvojne kolonete su iznad kapitela povezane impost-kapitelima. Impost kapiteli stoje i na vrhu doprozornika trifora. Na imposte se oslanjaju lukovi trodjelnog otvora. (Slike 1-5; Crtež 61). Lukovi su blago prelomljeni u tjemenu, a sastavljeni su od lučnih elemenata (početni, srednji i završni).

Bočne strane trifora sastavljene su od blokova kamena čija širina odgovara cijeloj debljini zida. Slično je izveden i podprozornik čija je unutrašnja strana, okrenuta prema crkvi, profilisana i ukrašena reljefnim ukrasom. Rubovi okvira trifore, prema unutrašnjosti crkve, (doprozornici i lučni elementi trodjelnog otvora), kapiteli, impost kapiteli i podprozornici

ukrašeni su reljefnom dekoracijom.¹

Ovaj izvještaj nastao je na osnovu dnevnika konzervatora, vođenog u periodu od 6. juna do 10. septembra 1993. godine.² Pored deskriptivnog opisa dnevnik sadrži i crteže elemenata trifora na kojima su bojom označeni podaci i zapažanja nastali tokom otkrivanja i konzervacije bojenih površina na originalnim elementima trifora.³ Klesani ukras trifora, sa male udaljenosti, saglediv je samo do izvjesne mjere i to jedino sa galerija Katedrale prema kojima je orjentisana ravna strana okvira i lučnih djelova trifora (Slike 2, 3, 4, 5, 6).

Skulptoralni ukras i slikana dekoracija trifora okrenuta ka unutrašnjosti crkve, zbog visine na kojoj se trifore nalaze, ljudskom oku nije dostupna za analizu detalja (Slika 1). Stoga će ovaj rad, nastao prilikom restauratorskog tretmana bojenih površina, pružiti dokumentaciju o skulptoralnim rješenjima zastupljenim na triforama kao i o zapažanjima uočenim okom slikara konzervatora.

Probno čišćenje

Probe čišćenja izvedene su na dijelu bočnog imposta nad doprozornikom sjeverne trifore u srednjem traveju, gdje je čišćenje već započeto krajem maja 1993. godine od strane profesora Milorada Medića i Jasminke Popović. Boja je na frontalnom dijelu imposta dobro očuvana i intenzivna na cijeloj površini međuprostora ornamenta, dok isti nije bojen. Razlikuju se dvije crvene boje: tamnija-bordo i svjetlija-cinober, te jedna zelena boja. Na ravnoj traci imposta vidljivi su bojeni srcoliki motivi sa sledećim redoslijedom boja: zelena, bordo, cinober. Crvene boje su, posebno bordo, vrlo postojane dok je zelena na pojedinim

---

¹ O klesanom ukrasu na triforama empora u crkvi sv. Tripuna vidjeti: Milka Čanak-Medić, katedrala Svetog Tripuna kao izraz umetničkih prilika u Kotoru sredinom XII veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta XXXVI, Beograd 1997, 84 -97; Zorica Čubrović, Prozori u sakralnoj arhitekturi Kotora od 12 do 15. vijeka (II dio), Godišnjak Pomorskog muzeja u u Kotoru XL-VII-XLIX, Kotor, 1999-2001, 19-21; Milka Čanak Medić, Zorica Čubrović, Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru- Istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski namještaj, Kotor, 2010, 155-167

² Dnevnik konzervatora vodila je autor ovog rada.

³ Rad na čišćenju i konzervaciji bojenih površina trifora na emporama u Katedrali Sv. Tripuna odvijao se u saradnji sa stručnim timom koji je rukovodio sanacionim i konzervatorsko-restauratorskim radovima na ovoj građevini i to sa Jasminkom Popović koja je izvela konzervatorsko-restauratorski tretman na fresko-slikarstvu u Katedrali, Mirom Franović, rukovodiocem Operative Reginalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotor koja je izvela istraživačke, sanacione i konzervatorsko-restauratorske radove na ovom spomeniku te sa arhitektom Zoricom Čubrović, rukovodiocem radova i Zoranom Milošević, koja je izradila tehničke crteže impost kapitela. Pomenuti crteži zajedno sa crtežima doprozornika, podprozornika i lučnih elemenata trifora, koje je izradila autor ovog rada, korišćeni su za unošenje podataka o bojenim površinama, što je urađeno tokom samog tretmana.

mjestima gotovo praškasta (Crtež 1).

Čišćenje kalcinacija i prljavštine sa bojenog sloja vrši se na način da se površina koja se čisti najprije oprashi četkom, a zatim se natapa vodom, kako bi se bolje uočili tragovi boje i ujedno omekšao sloj koji se odstranjuje. Mehaničkim putem, skalpelom, pažljivo se pristupa čišćenju. Na mjestima gdje je sloj kalcinacije tvrdi, površina se natapa rastvorom vode pomiješanim sa ljepilom za tapete (skrob) koji zasiti podlogu, održava vlažnost i omogućava djelovanje rastvora na površini.

Na bočnoj strani istog imposta tretman je jednak kao i na frontalnoj površini, osim što je cinober vrlo nepostojan i slabog intenziteta. Srcoliki motiv na ravnoj traci očuvan je u mnogo manjoj mjeri.

Crtež 1

Tretman srednjeg lučnog elementa, sjeverne trifore u srednjem traveju, sa motivom „finika“. Na fragmentu je boja nanescena direktno na kamen i idući od dna ka tjemenu redosljedom: siva, mrka, plava. Najbolje očuvana boja je mrka, na srednjem ornamentu. Glatka površina međuprostora, desno od ose, nosi tanak sloj fresko maltera sa ostacima tamne crvene boje, vrlo postojane, koja djelimično prelazi na ornament. Isti prostor lijevo od ose, nosi tragove i ostatke sive, mrke i plave boje, kao i fresko maltera, te tragove crvene (Crtež 2).

Crtež 2

I Južna trifora u zapadnom traveju

Čišćenje zapadnog imposta nad doprozornikom južne trifore u zapadnom traveju pokazalo je dosta ostataka maltera i kalcinacije na čitavoj površini istočne i bočne sjeverne strane. Na istočnoj strani imposta jedini značajniji ostatak boje je u međuprostoru oko ornamenta sasvim desno i to je cinober, te iznad njega slabije očuvan ostatak zelene boje. Sitni tragovi i tačkice cinobera i tamne plave boje uočavaju se i drugdje na ovoj strani (Crtež 3).

Crtež 3

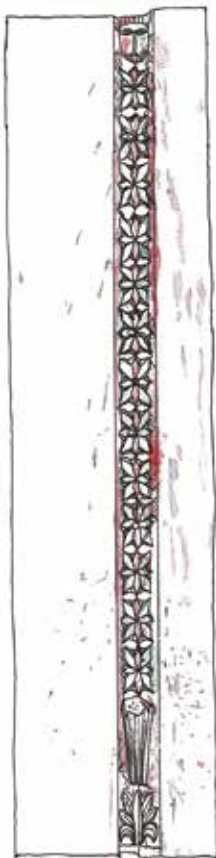
Na čeonj strani uočavaju se ostaci cinober i zelene, kao i malo tamnocrvene boje na rubu ornamenta (Crtež 4).

Crtež 4

Čišćenje zapadnog doprozornika južne trifore u zapadnom traveju obuhvata ornament na uglu doprozornika i bočne strane. U vrhu ornamenta je čovječiji lik ispod kojeg se nižu trinaest osmokrakih zvjezdica i motiv biljke na samom dnu. Veliki sloj kalcinacije prekriva površinu ornamenta. Ima dosta ostataka maltera (Crtež 5).

Nakon završenog čišćenja ljudskog lika i sljedećih šest zvjezdica, uočeno je da je boja u znatnoj mjeri očuvana. Razlikuju se dvije crvene - cinober i tamnija crvena, te zelena, tamnoplava i svjetloplava boja. Zjenice očiju ljudskoga lika su od olova kao i na istočnom doprozorniku sjeverne trifore u zapadnom traveju. Polovina lica ka istoku bojena je crvenom bojom čiji ostaci se vide i na drugoj strani ispod sloja zelene boje. Fresko malter je prisutan duž obje bordure desno i lijevo od ose. Bojen je, a debljina sloja varira. Osnovna boja na borduri je tamnocrvena, mjestimično preslikana zelenom ili plavom bojom. Bočni kraci zvjezdica na istočnoj strani imaju ostatke boja i to: prve dvije zelene, treća i četvrta svjetloplave, peta i šesta zelene, sedma i osma plave, deveta i deseta zelene, jedanaesta i dvanaesta plave i trinaesta zelene boje. Sa zapadne strane prvih šest zvjezdica imaju na bočnim kracima samo ostatke zelene boje, sedma ima ostatke tamnoplave i svjetloplave boje na borduri uz nju. Osma zvjezdica odozgo ka dolje ima ostatke svjetloplave, deveta i deseta zelene, jedanaesta i dvanaesta svjetloplave, a trinaesta zelene boje.

Crtež 5

Svi kraci po osi ornamenta bojeni su crvenom bojom direktno na kamen. Često se ciglasta crvena boja nalazi na bočnim kracima zvjezdica i to uglavnom sa zapadne strane. Nanesena je direktno na kamen i obično preslikana zelenom ili plavom bojom. Takođe, na ornamentu se zapažaju i ostaci drugačije crvene boje koja prekriva sloj fresko maltera bordure i tu, na kracima, pojavljuje se vjerovatno usljed nepreciznog bojenja bordure. Pri samom dnu doprozornika na stilizovanom biljnom motivu i motivu izduženog finika koji izlazi iz njega, kao i na glatkoj površini desno i lijevo od istih, uočavaju se prskani ostaci cinobera i tamne plave boje. Veća mrlja tamne plave boje nalazi se i na vrhu biljnog motiva.

Na obje glatke površine doprozornika ima mnogo tragova boje u vidu kapi i mrlja direktno na površini kamena. Tragovi su zeleni, tamnoplavi, cinober, zagasito crveni, oker, pri dnu opet prskane tačke tamne plave boje i cinobera.

Na početnom lučnom elementu nad doprozornikom južne trifore u zapadnom traveju sačuvani su samo sitni ostaci tamne crvene boje preko ostataka fresko maltera na ravnoj površini bordure desno od ose (Crtež 6).

Crtež 6

Ostaci iste i cinobera ponegdje se mogu uočiti i na bočnim kracima sa iste strane, te dvije tri tačkice tamnoplave boje.

Zapadna strana istočnog imposta nad kolonetama zaprljana je po cijeloj površini (Crtež 7).

Crtež 7

Njenim čišćenjem uočava se ostatak cinober boje na površini međuprostora oko ornamenta u južnoj polovini, kao i ostatak zelene boje na istoj površini u sjevernoj polovini. Cinober prekriva veliki dio, izvanredno je očuvan i intenzivan. Ovom bojom je bojen i južni pupoljak ornamenta, dok ostali dio istog ima samo tragove crvene i zelene boje. Zelena je mjestimično otpala sa kamena. Na ravnoj traci imposta pojavljuje se opet srcoliki motiv, bojen zelenom i cinoberom, prilično oštećen.

Čišćenjem istočne strane istog imposta (Crtež 8) pokazuje se cinober i zelena boja na međuprostoru, kao i kod srcolikog motiva, na ravnoj traci imposta. U polju međuprostora sjeverno, zelena je podslikana crvenom bojom, koja je dobro očuvana i vezana za podlogu, dok je zelena djelimično otpala s nje.

Crtež 8

Preko čitavog ornamenta, ponegdje preko bojenog dijela, i na ravnoj traci imposta, vidi se mrkosiva patina slična onoj na sjevernoj koloneti ispod ovog imposta za koju se može pretpostaviti da je to možda čađ. Neki od listića lozice ornamenta nemaju ovaj sloj i tu je kamen potpuno bijel. Ova patina je zadržana, a uklonjena je samo površinska nečistoća.

Čeona strana ovog imposta, prema sjeveru, na ornamentu sadrži ostatke cinobera jedino na centralnom listu, te tragove tamnoplave i zelene boje. Cinober

crvena dominantna na površini međuprostora (Crtež 9).

Crtež 9

Na dijelu međuprostora, sasvim u vrhu pod ravnom trakom, istočno i zapadno, cinober je podslikan zelenom bojom. Sroliki motivi bojani zelenom i cinoberom nalaze se na ravnoj traci ovog imposta.

Čišćenjem zapadne strane istog elementa, nad istočnim parom koloneta južne trifore u zapadnom traveju, otkriva se prisustvo kalcinacija na motivu zvjezdica (Crtež 10). Zapažaju se samo ostaci tamnocrvene boje preko fresko matera na borduri lijevo od ose i ponegdje na kracima.

Čišćenjem istočne strane istog elementa (Crtež 11) utvrđen je isti postupak kao kod prethodne zapadne strane, s tim što se ostaci boje nalaze na desnoj strani u odnosu na osu.

Crtež 10

Crtež 11

Srednji lučni element nad istočnim parom koloneta ove trifore (Crtež 12) sadrži takođe motiv osmokrakih zvjezdica i ostatak crvene boje na fresko malteru po borduri desno od ose.

Crtež 12

Očišćen je istočni tjemeni element luka iste trifore. Motiv se sastoji od samo jedne zvijezde, a na borduri ostaci fresko maltera su bojani crvenom bojom. Mjestimično su se preko te crvene sačuvali ostaci zelene boje. Ista boja ponegdje je na kracima zvijezde.

Na srednjem lučnom elementu, nad istočnim doprozornikom, postoje jedino ostaci crvene boje po fresko malteru na borduri lijevo od ose (Crtež 13).

Ista situacija i na početnom lučnom elementu nad istočnim doprozornikom, samo što je ovdje sačuvan vrlo mali djelić maltera i boje na njemu (Crtež 14).

Crtež 13

Crtež 14

Impost nad istočnim doprozornikom južne trifore u zapadnom traveju ima sačuvan reljefni ornament na zapadnoj i čeonj strani okrenutoj ka unutrašnjosti crkve (sjever). Na zapadnoj strani postoje ostaci boje samo na međuprostoru i to cinober i zelene. Prvo sjeverno polje međuprostora ima ostatke zelene boje podslikane cinoberom. Po dnu ornamenta ostaci fresko maltera i tamnocrvene boje na isturenim djelovima i u istoj ravni (Crtež 15).

Crtež 15

Čeona strana je skoro potpuno pokrivena slojem kalcinacije ispod koje se uočava cinober na međuprostoru (Crtež 16), a pored nje još i zelena, tamna crvena, kao i ostaci fresko maltera.

Crtež 16

Cam ornament vjerovatno nije bio bojen jer ne nosi ostatke boje osim ponegdje na krajevima listova te na prutićima loze, dolje istočno, gdje je prvo nanesen malter, a zatim na tu glatku traku tamnocrvena boja. Zelena boja se sačuvala mnogo slabije od crvene. Na ravnoj traci takođe. Tu su ostaci ove boje jedva primjetni dok su srcoliki cinober motivi bolje očuvani i uočljivi.

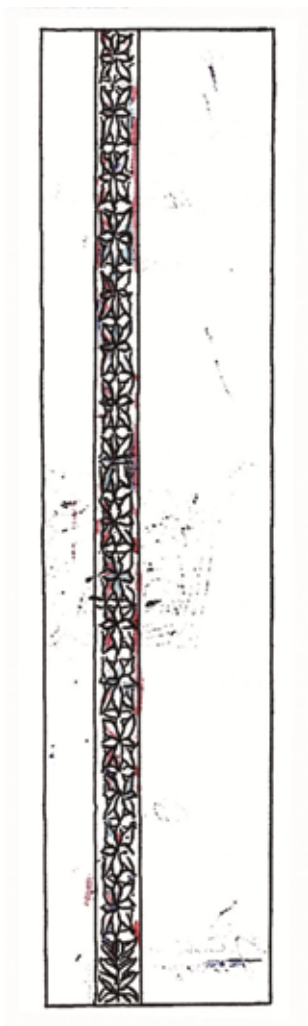
Čišćenjem istočnog doprozornika južne trifore u zapadnom traveju, sa motivom osmokrakih zvjezdica (Crtež 17) uočava se da je svaka druga zvjezdica bila obojena svijetlom plavom bojom čije ostatke nosi.

Zvjezdice između njih nemaju ostataka boje na čitavoj svojoj površini po kojima bi se moglo odrediti kako su bile bojene. Na njima postoje ostaci iste svi-

jetloplave koja se vjerovatno slila sa plavih zvjezdica; zatim tamnocrvene boje kojom je bojen fresko malter nanesen na glatku traku lijevo i desno od ose, te tamnoplave kapi i mrlje. Čišćenje je teško i sporo jer je kalcinacija vrlo tvrda, iako u tankom sloju.

Patina i kalcinacija su mjestimično zadržane jer su jako vezane sa pigmentom. Ravne površine doprozornika, sjeverno i zapadno, takođe nose prskane tragove boje, i u vidu kapi: mrkoplave, tamnocrvene, ciglastocrvene, kao i ostatke maltera.

Na sjevernom kapitelu zapadne kolonete u južnoj trifori zapadnog traveja jedva su primjetni tragovi cinobera, u maloj količini sačuvani.

Crtež 17

II Sjeverna trifora u zapadnom traveju

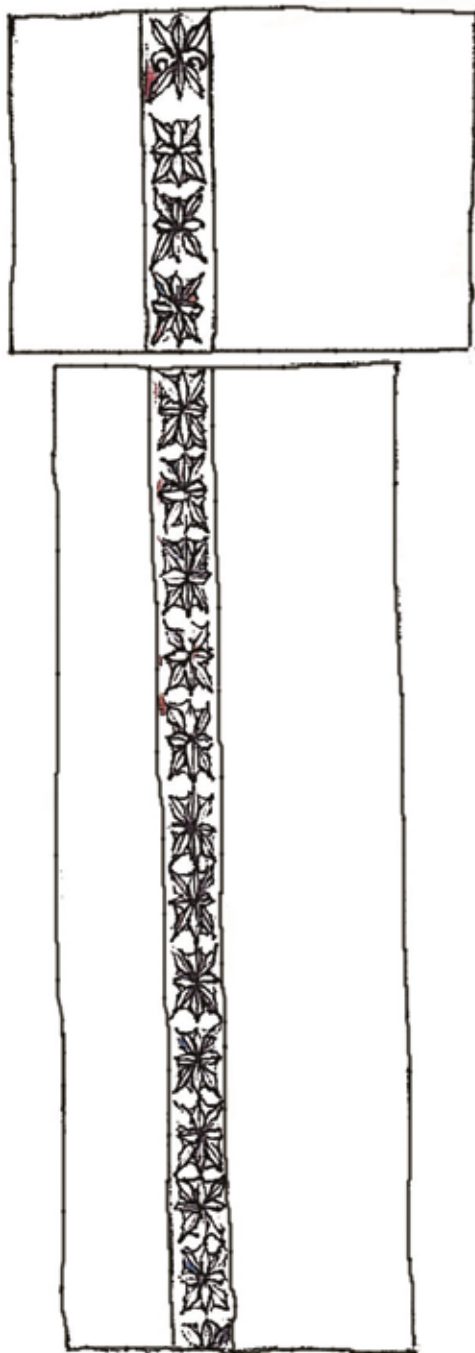
Tretman početnog lučnog elementa trifore na istočnoj strani obuhvata čišćenje srednjih listića ornamenta, po osi oslikanih cinoberom, djelimično direktno preko kamena, nanesen je sloj fresko maltera sa ostacima iste boje. Ovaj postupak je vidljiv na cijeloj površini ovog elementa. Bočni listići su podslikani cinoberom, a zatim preslikani mrkozelenom bojom. Ponegdje su uočljivi i tragovi plave boje.

Čišćenjem međuprostora između ornamenata desno i lijevo od ose pokazuje da je preko kamena nanesen tanak fresko malter, sa tragom tamne crvene boje, takođe preslikane mrkozelenom. Boja je vrlo postojana i intenzivna (Crtež 18).

Crtež 18

Istočni doprozornik sjeverne trifore u zapadnom traveju, ukrašen zvjezdolikim motivom na čijem vrhu je ljudski lik, nema nikakvog ostatka boje, osim sitnih tragova crvene, plave i ponegdje mrke i zelene (žutozelene). Jedini, vrlo primjetan trag je na glatkoj površini desno od ose, gdje se čitavom dužinom, na fresko malteru, uočava tamna crvena boja. Kod osme zvjezdice odozgo ka dolje, lijevo, trag je ciglaste boje direktno na kamenu. Zjenica desnog oka ljudskog lika u vrhu doprozornika je od olova, dok su u lijevom samo tragovi. Tragovi olova su vidljivi i u najnižem lijevom, uvijenom listiću (Crtež 19).

Cртеž 19

Vrši se čišćenje od prljavštine, krečnih naslaga i maltera mehaničkim putem (skalpelom) onih površina doprozornika na kojima nema boje. Zadržava se patina kamena.

Čišćenjem istočnog imposta nad doprozornikom sjeverne trifore u zapadnom traveju uočava se da ornament nije bio oslikan. Međuprostor nosi vidljive tragove svijetlocrvene i zelene boje, ali su obje slabog intenziteta, vrlo nepostojane i praškaste. Crvena se ispiranjem skida. Na ravnoj traci imposta nije uočljiv nikakav bojeni motiv. Ima samo jedva primjetnih tragova crvene i nešto jače crne boje (Crtež 20).

Crtež 20

Čišćenjem istočnog impost kapitela sjeverne trifore u zapadnom traveju uočeni su ostaci bojениh srolikih motiva na ravnoj traci (Crtež 21).

Crtež 21

Intenzivna cinober boja, u jednom od polja međuprostora, je potpuno praškasta i skida se na dodir četke, kao i ispiranjem vodom. Redosljed boja kod srolikih motiva na ravnoj traci je istovjetan onome na impostu na sjevernoj trifori u srednjem traveju - zelena, bordo, cinober.

Kalcinacija na zelenoj, kao i na tamnocrvenoj boji je vrlo tvrda i kompaktna sa samom bojom, što znatno otežava čišćenje tako da se na nekim mjestima zadržava. Na jednom od listova ornamenta je neznatan trag narandžastog pigmenta. Takođe, na prvom lijevom listu ornamenta vidljiv je ostatak tamne crvene boje kojom je bojeno i polje međuprostora. Sve boje na ovoj strani imposta nanese su direktno na kamen.

Na bočnoj, južnoj strani istog impost kapitela i prije čišćenja, vidljivi su ostaci tamnozelene boje i cinobera u međuprostoru, te vrlo tamne plave boje na

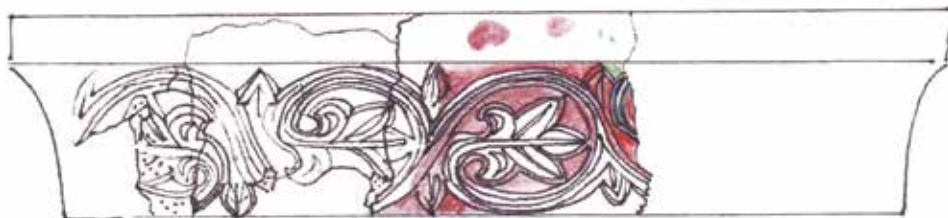
ornamentu (Crtež 22).

Crtež 22

Trag zelenoplave, skoro tirkizne boje, na ravnoj traci, kao i tamnocrvena kod koje se samo da naslutiti srcoliki motiv. Cinober i zelena, na međuprostoru, su vrlo dobro očuvane i intenzivne, ali nepostojane i osjetljive na dodir skalpela i ispiranja. Sam ornament, duž svih žlijebova među prutićima, ima ostatke tamne plave boje, dok je površina listića okolo najvjerojatnije bila oslikana narandžastom bojom, vrlo nepostojanom, čiji tragovi se vide samo u sitnim oštećenjima i rupicama u kamenu gdje se zadržalo nešto pigmenta.

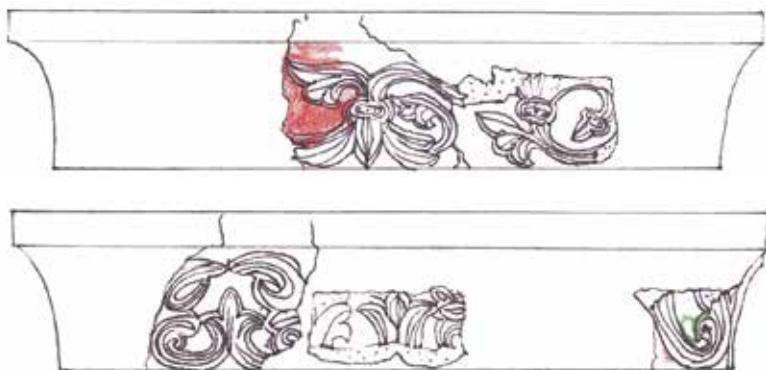
Čišćenjem zapadne strane istočnog imposta sjeverne trifore u zapadnom traveju (Crtež 23) uočava se odlično očuvana i vrlo intenzivna cinober boja koja se javlja na površini međuprostora oko ornamenta, sasvim desno, te na ravnoj traci imposta u ostacima srcolikog motiva. Na ravnoj traci je srcoliki motiv tamnocrvene boje jasno definisanog oblika, koja se takođe nalazi i na međuprostoru oko ornamenta. Vidljiv ostatak zelene boje je na pupoljku, sasvim desno uz cinober, a trag zelene, vrlo sitan, i na ravnoj traci imposta. Krajnji južni uvijeni prutići ornamenta nose ostatke tamne plave boje, kao na ornamentu s bočne strane istog imposta.

Crtež 23

Čišćenjem istočne strane zapadnog impost kapitela sjeverne trifore u zapadnom traveju uočava se jedino ostatak cinobera, postojanog i intenzivnog, na međuprostoru krajnje površine lijevo. Djelimično boja prelazi i na ornament. Po ornamentu desno, kao i u međuprostoru oko njega nalaze se ostaci olova (kapljice).

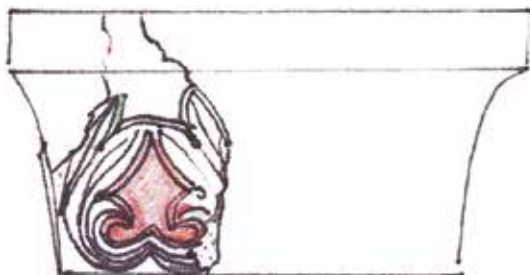
U zatečenom stanju prije čišćenja zapadne strane istog impost kapitela nisu uočljivi nikakvi tragovi boje (Crtež 24).

Crtež 24

Po završenom čišćenju uočavaju se ostaci zelene, te mali trag crvene boje na južnom, ugaonom međuprostoru oko ornamenta, kao i praškasta tačka vrlo mrkog, plavog pigmenta na uvijenom listu istog. Zelena boja je jako loše vezana za podlogu. Ponegdje po ornamentu primjetni su ostaci olova. U međuprostoru prvog ornamenta s lijeva, trag tamnocrvene boje, nedovoljno je sačuvan da bi definisao cijelu bojenu površinu.

Na bočnoj, južnoj strani istog impost kapitela zapažaju se ostaci cinobera, relativno dobro očuvanog, i zelene boje, obje na površini međuprostora. Cinober prekriva i vrhove uvijenih listića ornamenta. Jedva vidljiv trag tamne crvene boje na ravnoj traci imposta, vjerovatno je sroliki motiv (Crtež 25).

Crtež 25

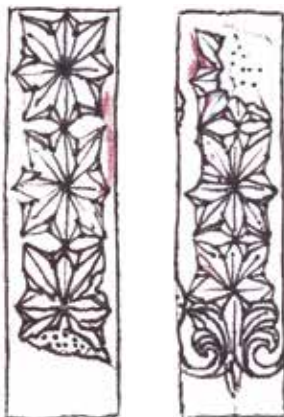

Čišćenje južnog kapitela, pod zapadnim impost kapitelom sjeverne trifore u zapadnom traveju, uočava se da su listići u gornjem redu naizmjenično bojani cinoberom i tamnom plavom bojom, a u donjem redu plavi, pa nebojeni list. Međuprostor oko ornamenta nema tragova boje. Ostaci cinobera na užoj, ravnoj traci kapitela (Crtež 26).

Crtež 26

Na južnom, početnom lučnom elementu nad zapadnom kolonetom sjeverne trifore u zapadnom traveju, ima samo sitnih tragova tamne plave boje i tamne crvene boje na ornamentu, koja se nalazi i lijevo od ose, na glatkoj traci, na sloju fresko maltera. Isti slučaj je i kod ornamenta na zapadnoj strani ovog elementa, gdje se još da uočiti i trag cinobera na jednom od listića na osi (Crtež 27).

Crtež 27

Na srednjem lučnom elementu, nad zapadnim kolonetama iste trifore, primjetni su ostaci tamne plave boje, direktno na kamenu, u međuprostoru oko ornamenta. Ostatak cinobera je i na djeliću lista na osi ornamenta (Crtež 28).

Crtež 28

Impost nad zapadnim doprozornikom sjeverne trifore u zapadnom traveju sadrži samo ostatke zelene boje sačuvane u uglovima međuprostora oko ornamenta. Pigment je loše vezan za podlogu (Crtež 29).

Crtež 29

Čišćenjem južnog početnog lučnog elementa nad zapadnim doprozornikom uočen je veoma veliki sloj kalcinacije na cijeloj površini.

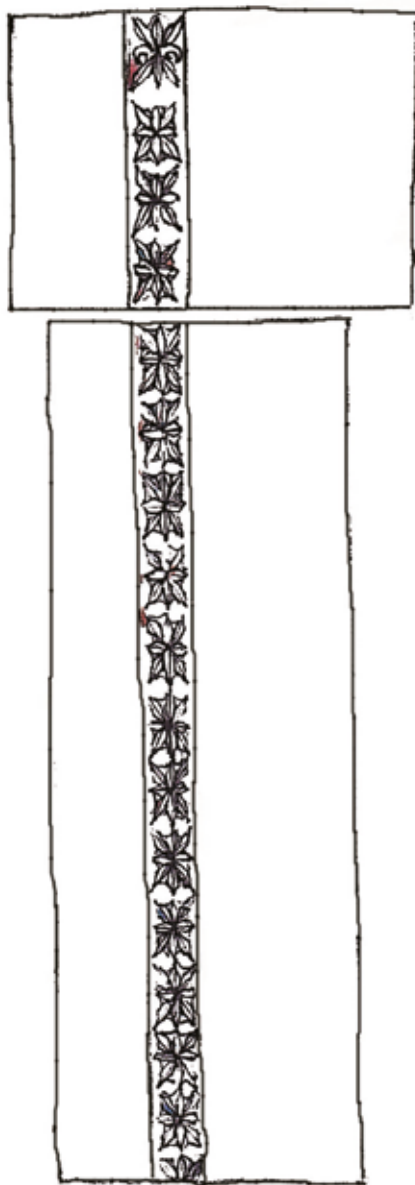
Svi kraci zvjezdica ornamenta, duž cijele ose, bojani su cinoberom direktno na kamenu. Bočni kraci su svjetloplavi kod jedne, a kod druge tamnozeleni, i tako naizmjenično. Na glatkoj površini, lijevo od ose, preko sloja fresko maltera je cinober, preslikan istom svjetlom plavom ili zelenom bojom, zavisno od toga

pored koje je zvjezdice. Pri samom dnu ove površine ostatak je tamnoplave boje na kamenu. Desno od ose, na glatkoj površini, opet fresko malter bojen tamnom crvenom bojom, takođe preslikanom bojama bočnih krakova zvjezdica ornamenta. Kod najnižeg ornamenta ova crvena nije preslikana, jer vjerovatno ornament i nije bojen, osim cinober lista na osi. Mjestimično je i svijetla plava boja preslikana tamnoplavom. Na ravnoj površini elementa, ka unutrašnjosti crkve, tragovi svijetle (trava) zelene, tamne plave boje i mrkocrvene ciglaste (Crtež 30).

Crtež 30

Zapadni doprozornik sjeverne trifore u zapadnom traveju. Po zvjezdicama ornamenta tragovi cinobera, tamne plave boje i tamne crvene boje. Tamna crvena, na pojedinim mjestima prekriva i sloj fresko maltera na glatkoj traci, lijevo od ose ornamenta. Ista boja na nekim bočnim kracima zvjezdica javlja se direktno po kamenu, vjerovatno nepreciznim bojenjem glatke trake. Na ravnoj površini nižeg elementa doprozornika, ka unutrašnjosti crkve, vidljivi su tragovi tamne plave boje (skoro mrke), tamne zelene, svijetle zelene boje (trava), cinobera, okera i tamne crvene boje. Svi tragovi su u vidu manjih ili većih kapi koje su se slivale niz površinu kamena (Crtež 31).

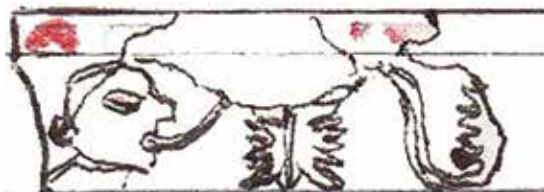
Crtež 31

Čišćenjem podprozornika sjeverne trifore u zapadnom traveju uočava se da podprozornik ima ostatke boja jedino na ravnoj traci, i to cinober i zelene u vidu scolikih motiva, te tamnoplave na sloju fresko maltera kojim je prevučena ivica između ravne trake i površine sa ornamentima (Crtež 32).

Crtež 32

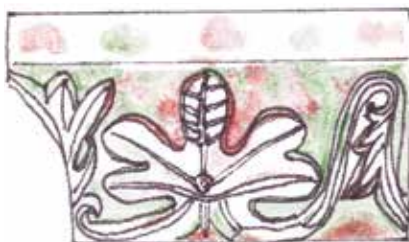
Boje na ravnoj traci su crvene, pa zelene naizmjenično. Sasvim lijevo na ornamentu profil čovjeka iz čijih usta izlazi lozica ornamenta (Crtež 32, detalj). Zjenica oka lika je bojena crveno. Mogu se uočiti i prskani tragovi tamne plave boje, te tragovi tamne crvene boje kao krupnije tačke na ornamentu.

Crtež 32, detalj

III Južna trifora u srednjem traveju

Čišćenje površina impost kapitela nad zapadnim doprozornikom obuhvatilo je bočnu, sjevernu stranu na čijoj ravnoj traci su sroliki motivi bojeni naizmjenično cinoberom i tamnom zelenom. Međuprostor oko ornamenta je cijelom površinom bojen zeleno, s tim što je oko gornje polovine lista zelena podslikana cinoberom (Crtež 33).

Crtež 33

Na površini međuprostora, dolje desno, vidljiv je sloj fresko maltera sa ostacima tamnocrvene boje. Tragovi cinobera nalaze se i na samom listu ornamenta, a ostaci zelene na prutićima stabljike desno, kao i na centralnom listu. Cinober je intenzivan, dobro očuvan i vrlo postojan, dok je zelena na nekim mjestima prhka i nepostojana. Trag tamnocrvene, mrlje mrke plave boje i okera na gornjoj je ravnoj plohi imposta.

Na istočnoj strani istog imposta, nad doprozornikom južne trifore u srednjem traveju (Crtež 34) zapaža se kalcinacija koja je vrlo tvrda i čvrsto vezana za bojeni sloj, što otežava čišćenje.

Crtež 34

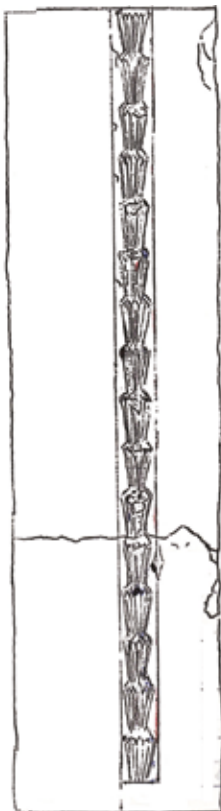
Iz tog razloga na nekim mjestima kalcinacija je ostavljena da se njenim uklanjanjem ne bi uklonila i boja ispod. Ravna traka imposta je bojena cijelom površinom. Cinober i zeleni srcoliki motivi su naizmjenični, a prostor oko njih nosi ostatke mrke boje kojoj je teško odrediti ton. Srcoliki motivi, bojeni zelenom bojom, sačuvani su kao bijele površine sa vrlo malo tragova same boje. Među-prostor oko ornamenta uglavnom prekriva cinober, mjestimično podslikan zelenom i preslikan ljubičastom tamnom bojom. Manja očuvana površina međuprostora, sasvim lijevo, ima ostatke zelene boje. I sam ornament je bio oslikan mrkom bojom čiji ostaci su vidljivi. Jedan pupoljak ornamenta je bojen cinoberom (desno od ose) i zelenom bojom (lijevo od ose). Gornja ravna ploha ima tragove okera, tamnoplave, mrke i tamnocrvene boje. Ostatak tamnocrvene boje je uočljiv na pupoljku ornamenta okrenutom ka dolje.

Duž ose ornamenta, na zapadnom doprozorniku južne trifore u srednjem traveju, zapažaju se tragovi mrke boje. Na šestom ornamentu „finika“ (odozgo ka dolje) je mrlja tamne plave boje i cinobera. Ostaci tamnoplave boje naročito su uočljivi na trinaestom ornamentu, istim redoslijedom, a tragovi iste, poput kapljica i na svim ostalim ispod šestog. Na glatkoj traci i desno od ose ostaci tamne crvene boje na fresko malteru i nešto svjetlije direktno na kamenu. Pri samom vrhu istočne ravne površine doprozornika ostatak tamne plave boje je nanesen četkom u vidu natpisa ili crteža (Crtež 35).

Čišćenje zapadnog impost kapitela nad kolonetama iste trifore obuhvatilo je njegovu zapadnu (Crtež 36) i istočnu stranu (Crtež 37).

Na ravnoj traci zapadne strane ovog imposta su ostaci mrke i smeđe boje. Kod ove druge moguće je naslutiti srcoliki oblik. Ornament je bojen sivom kao i jedan dio površine međuprostora. Ostali dijelovi međuprostora su sa ostacima smeđe boje, zelene i cinobera. Najbolje očuvana je smeđa boja za razliku od drugih.

Čišćenjem istočne strane istog imposta uočava se mrkosiva boja na ornamentu. Međuprostor, s lijeva na desno, bojen cinoberom, dobro je očuvan i intenzivan, zelene i sive boje.

Crtež 35

Crtež 36

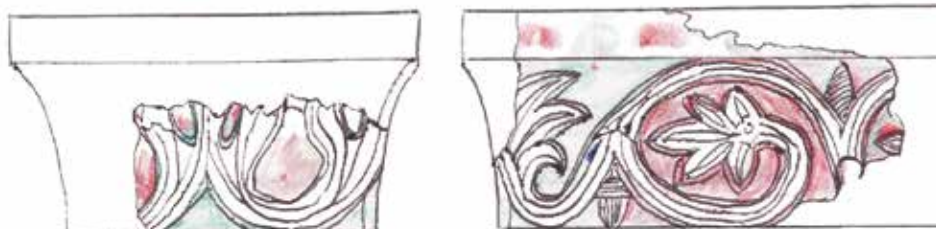

Crtež 37

Uska glatka površina međuprostora, gore i dolje od ornamenta, nosi tragove mrke tamne boje i zelene. Na ravnoj traci zapažaju se ostaci zelene, tamnocrvene i mrke. Vjerovatno su srcoliki motivi.

Na ravnoj traci istočne strane istočnog impost kapitela nad istočnim parom koloneta južne trifore u srednjem traveju, smjenjuju se cinober i zeleni srcoliki motivi. Zeleni su očuvani loše i samo po konturi motiva. Sam ornament nosi tragove zelene boje, te jednu mrlju vrlo tamnog plavog pigmenta.

Međuprostor oko istog bojen je cinoberom koji je u centralnom polju odlično očuvan na čitavoj površini. Na površini desno podslikan je zelenom bojom, a na lijevom polju međuprostor takođe zelenom. Ostaci ove dvije boje vidljivi su i na spiralno uvijenom pupoljku. S desne strane lijevog pupoljka površina međuprostora je bila zelena podslikana cinoberom. Zelena boja je i tu znatno oštećena i neočuvana (Crtež 38).

Crtež 38

Bočna, južna strana istog imposta na ornamentu sadrži samo sitne i rijetke tragove zelene boje i cinobera. Iste boje se pojavljuju i na površini međuprostora. Djelimično je zelena podslikana cinoberom. Jedno od polja međuprostora bojeno je tamnom crvenom bojom koja je podslikana cinoberom.

Čišćenjem istočnog imposta nad doprozornikom južne trifore u srednjem traveju, pokazuje se da je boja sačuvana u maloj mjeri. U poljima međuprostora ostaci su ciglaste crvene, zelene i tamnocrvene boje, skoro ljubičaste. Mjestimično po ornamentu mrki tragovi (Crtež 39).

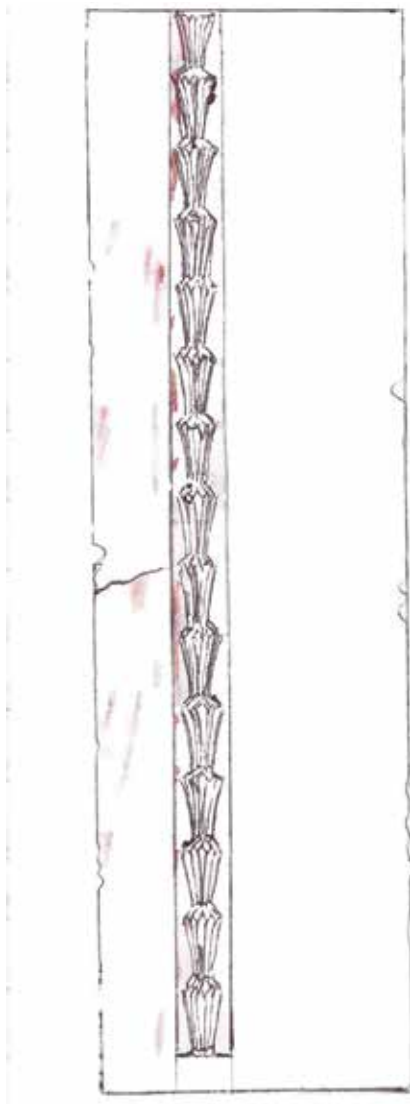

Crtež 39

Čišćenjem istočnog doprozornika ove trifore sa motivom „finika“ pokazuje da se lijevo od ose nalazi bordura fresko maltera sa ostacima tamne crvene

boje. Desno od ose, na glatkoj traci bordure, nema nikakvih tragova. Ostaci iste crvene boje su i na tri gornja ornamenta „finika“. Kod ostalih ornamentata vidljivi ostaci tamne gotovo crne boje, naročito na šestom odozgo ka dolje, te desatom i jedanaestom. Na četrnaestom finiku su ostaci fresko maltera sa tamnocrvenom i mrkom bojom. Sjeverna, ravna strana doprozornika ima ostatke ciglaste crvene, tamnocrvene, tamne plave boje i okera, sve u vidu tačkica ili kapi koje se slivaju niz površinu (Crtež 40).

Crtež 40

Čišćenjem srednjeg lučnog elementa (istočni dio) osim kalcinacije i ostataka maltera ne pokazuje se nikakav trag boje.

Početni lučni element nad istočnim parom koloneta na istočnoj strani sadrži ostatke fresko maltera. Srednji motiv „finika“ je sa ostacima cinobera direktno na kamenu.

Tačkice cinobera su i na gornjem „finiku“, dok se na donjem javlja ostatak tamnocrvene boje preko tankog sloja fresko maltera. Desno od ose, na glatkoj površini, na mjestu gdje se dodiruju srednji i donji finik, jedva primjetan je trag tamne plave boje na kamenu (Crtež 41).

Na zapadnoj strani elementa je isti motiv. Na najnižem motivu finika su ostaci crvene boje preko sloja fresko maltera. Sitne tačke tamnoplave boje su na glatkoj površini desno od ose kao i na listu finika koji se dodiruje s njom (Crtež 42).

Na zapadnom dijelu srednjeg lučnog elementa, nad istočnim parom koloneta trifore, zapaža se bordura fresko maltera sa ostacima tamnocrvene boje. Malter i boja prelaze i na dodirne listove finika kod donjeg i gornjeg, dok se na srednjem vide ostaci svjetloplave boje, vrlo intenzivne, ali loše očuvane (Crtež 43).

Crtež 41

Crtež 42

Crtež 43

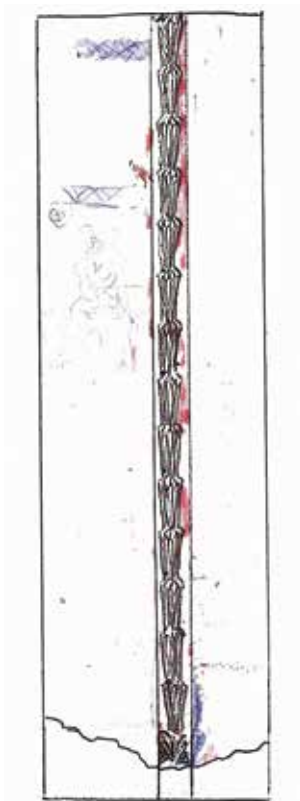
Čišćenjem podprozornika uočava se da na njemu nema tragova boje, a i sam motiv je sačuvan u veoma maloj mjeri (Crtež 44).

Crtež 44

IV Sjeverna trifora u srednjem traveju

Čišćenjem istočnog doprozornika sjeverne trifore u srednjem traveju (Crtež 45), uočava se da preko glatke trake, istočno od ose ornamenta, ima dosta ostataka debelog sloja fresko maltera bojenog crvenom bojom koja se takođe dobro očuvala. I malter i boja zahvataju i listove finika na toj strani. Pri dnu doprozornika ostaci maltera na ravnoj, južnoj površini doprozornika, bojeni su tamnom plavom bojom. Isti ostaci su i na stilizovanim listovima biljke na dnu ornamenta. Zapadno od ose su u mnogo manjoj mjeri sačuvani ostaci i boje i maltera. Boja je i ovdje crvena, ali nešto zagasitija ciglastocrvena. Na najnižim motivima ornamenta nalaze se prskani ostaci tamnoplave boje, cinobera i tamnocrvene. Isti su tragovi i na ravnoj površini, uz motiv. Inače, tragovi ove tri boje su prisutni kao kapi, mrlje, prskani ostaci na ornamentu, borduri i ravnim površinama doprozornika. Zapadna ravna strana doprozornika, u gornjem dijelu, ima crteže rađene tamnom plavom bojom od kojih su dva horizontalno postavljena (geometrijski motivi) i niži crtež sa motivom oblikih formi (srce, cvijet...).

Crtež 45

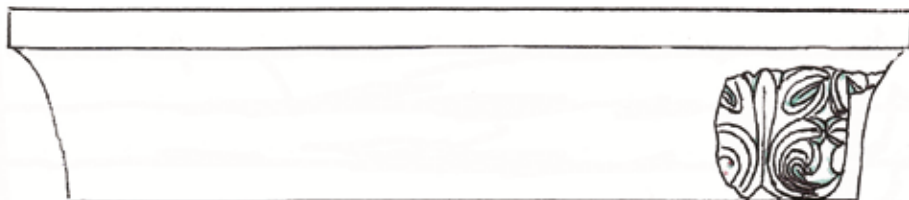
Čišćenjem podprozornika sjeverne trifore u srednjem traveju koji je ukrašen lozicom sa lišćem, uočavaju se po ornamentu i okolo njega prskani ostaci crvene, tamnoplave i smeđe boje (Crtež 46).

Crtež 46

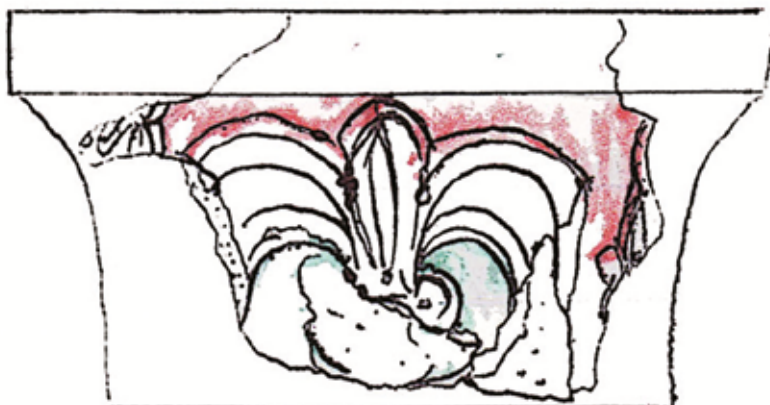
Na ravnoj traci podprozornika srcoliki motivi su zelene i cinober boje. Preko cinobera je patina tako da djeluje kao tamna crvena. Preko ivice, između ravne trake i površine sa ornamentom, zapaža se sloj fresko maltera i tamnoplava boja.

Na zapadnoj strani istočnog imposta, nad kolonetama sjeverne trifore u srednjem traveju, zapaža se tvrdi sloj kalcinacije. Sačuvani su samo ostaci zelene boje u međuprostoru oko ornamenta, te sasvim mali trag cinobera (Crtež 47).

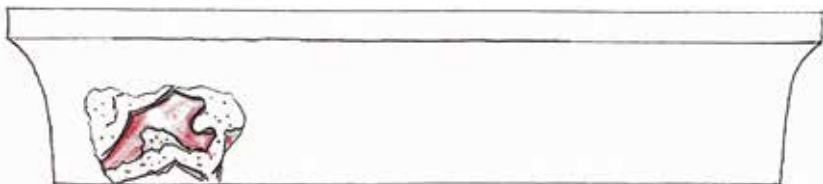
Crtež 47

Na bočnoj južnoj strani ovog imposta zapažaju se ostaci crvene i zelene boje na međuprostoru oko ornamenta (Crtež 48). Kalcinacija je i ovdje vrlo tvrda. Zelena boja je loše vezana za podlogu, dok je crvena nešto postojanija. Na ravnoj traci sitni ostaci ove dvije boje, vjerovatno su trag bojenih srcolikih motiva.

Crtež 48

Na istočnoj strani istog imposta sačuvan je samo veoma oštećeni fragment (Crtež 49).

Crtež 49

Ipak, cinober na površini međuprostora intenzivan je i postojan. Prekrivao ga je deo i mek sloj kalcinacije. Zelena boja loše je očuvana i zadržana je u maloj mjeri. Impost nad doprozornikom sjeverne trifore u srednjem traveju, ima izvrsno očuvane ostatke cinobera, tamnocrvene i zelene boje na površini međuprostora, te na ravnoj traci imposta, u vidu scrolikih motiva (Crtež 50).

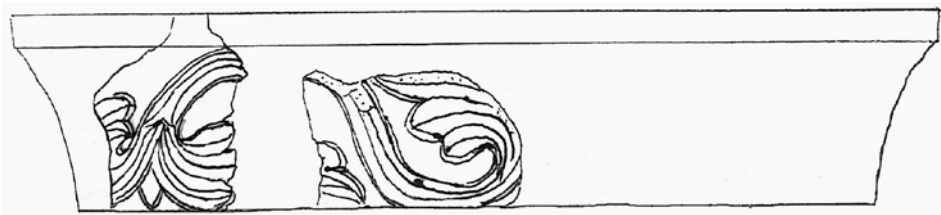
Crtež 50

Sam ornament nema tragova boje osim mjestimično gdje prelazi na isti kao posljedica nepreciznog bojenja četkom. Na površinama ornamenta koji se nalaze na desnoj polovini imposta nemaju nikakve tragove boje što se javljalo i na ranije obrađenim elementima. Može se stoga pretpostaviti da nisu bile bojene ili je na tim površinama bila neka nepostojana boja koja se vremenom potpuno sprala i nestala s kamena. Bočna strana imposta (sjever) nosi, takođe, vrlo dobro očuvane ostatke iste tri boje (Crtež 51). Scroliki motiv se ponavlja. Ponegdje su na ornamentu mrki tragovi.

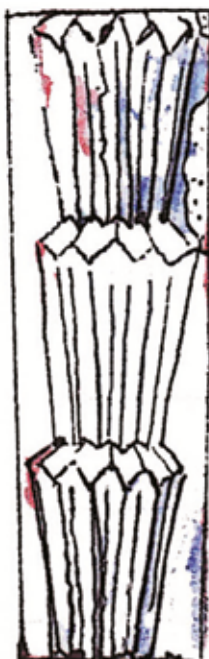
Crtež 51

Zapadni impost nad kolonetama sjeverne trifore u srednjem traveju pokazuje veoma sitne ostatke cinobera i zelene boje u poljima međuprostora oko ornamenta (Crtež 52).

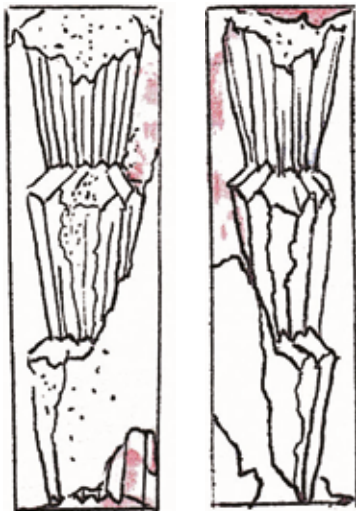
Crtež 52

Početni lučni element nad zapadnim doprozornikom, sa motivom tri finika (Crtež 53) u najnižoj zoni ima ostatke tamne plave boje, fresko maltera i tamnocrvene boje. Srednji element ima samo ostatke fresko maltera i tamnocrvene boje, dok na gornjem ima ostataka svijetloplave boje, djelimično podslikane cinoberom i preslikane tamnoplavom, te fresko maltera sa tamnocrvenom bojom koja se, kao i na predhodna dva motiva, pojavljuje kao ostatak bordure. Na glatkoj traci, desno od ose motiva, tamnoplava boja i takođe tamnocrvena na fresko malteru se nalazi i sa ravne istočne površine elementa.

Crtež 53

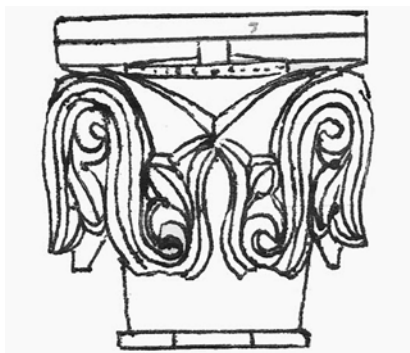
Početni lučni element nad parom koloneta iste trifore riješen je istovjetno u vidu finika sa istočne i sa zapadne strane elementa (Crtež 54).

Crtež 54

Na zapadnoj, ostaci maltera i tamnocrvene boje na njemu kao i nešto cinobera na glatkoj površini desno od ose ornamenta su direktno na kamenu. Ornament okrenut istoku je sa ostacima tamnoplave boje koja se vidi i na glatkoj površini desno od ose, te djelimično prelazi preko crvene na debelom sloju fresko maltera s istočne ravne površine elementa. Lijevo od ose, na glatkoj traci je samo fresko malter sa ostacima crvene boje.

Pregledom i čišćenjem dva kapitela od kojih jedan nad kolonetom u sjevernoj trifori srednjeg traveja, a drugi, nemontiran, koji je izvorno pripadao trifori u istočnom traveju (Crtež 55) utvrđeno je da su pokriveni slojem kalcinacija.

Crtež 55

Na kapitelu koji pripada trifori u srednjem traveju ima nešto ostataka crvene boje na ravnoj traci kapitela.

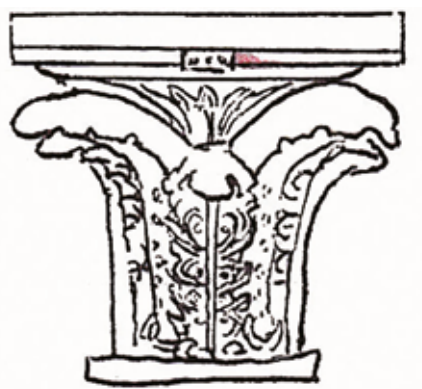
Kapitel sa uvijenim trakama ornamenta takode ima ostatke crvene boje, manje na široj ravnoj traci, a mnogo više na užoj, uvučenoj (Crtež 56).

Crtež 56

Ista boja se vidi ponegdje na oblim uvijenim trakama ornamenta. Osim ovog nema drugih tragova boje.

Kapitel koji je takode pripadao triforama u istočnom traveju ima samo ostatke tamne crvene boje na užoj, uvučenoj ravnoj traci (Crtež 57).

Crtež 57

Još je jedan nemontirani kapitel sa trifore u istočnom traveju. Crvena boja se nalazi na široj i užoj uvučenoj ravnoj traci, te ponegdje na oblim površinama kapitela gdje se preko ornamenta uvija. U trouglastom dijelu međuprostora, u gornjoj zoni između dvije uvijene trake, vide se ostaci mrkoljubičaste boje (Crtež 58).

Crtež 58

Rastvorom sačinjenim od nitro razređivača sa 4% paraloida vrši se fiksiranje boje. Fiksiranje je izvedeno na površinama boje dva nemontirana elementa, imposta nad doprozornikom i na srednjem lučnom elementu sjeverne trifore u srednjem traveju.

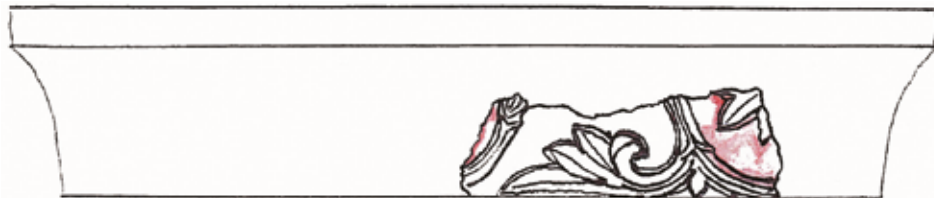
Nakon toga uklanjanjem prašine i čišćenjem vodom pripremljeni su za fiksiranje ostali elementi ove trifore.

Fiksiranje boje izvedeno je na svim elementima sjeverne trifore u srednjem traveju nanošenjem rastvora četkom u dva sloja. Isti postupak fiksiranja izveden je i na bojnim površinama sjeverne trifore u zapadnom traveju, južne trifore u zapadnom i južne trifore u srednjem traveju.

V Ostali fragmenti

Tretman čišćenja od kalcinacije i prljavštine obuhvatio je i dva nemontirana imposta nad doprozornicima koji su se prvobitno nalazili na nekoj od trifora u istočnom traveju.

Pripremljeni su i za fiksiranje, kao i kapiteli sa istih trifora. Na međuprosotoru su ostaci cinobera i zelene boje koja je loše očuvana, samo par tačkica (Crtež 59).

Crtež 59

Ostaci boje na drugom impostu mnogo su bogatiji. Ornament ni ovdje nije bojen, a na površinama međuprostora ljubičasta, zelena i zagasitocrvena boja. Na ravnoj traci imposta su ljubičasti i crveni ostaci boje kao krugovi ili srcoliki motiv (Crtež 60).

Crtež 60

Fiksiranje boje izvedeno je na isti način, u dva sloja.

Fotografije

Slika 1. Trifora na južnoj strani zapadnog traveja - izgled prema crkvi

Slika 2. Južna trifora u zapadnom traveju - pogled prema galeriji

Slika 3. Sjeverna trifora u zapadnom traveju

Slika 4. Južna trifora u srednjem traveju - pogled prema galeriji

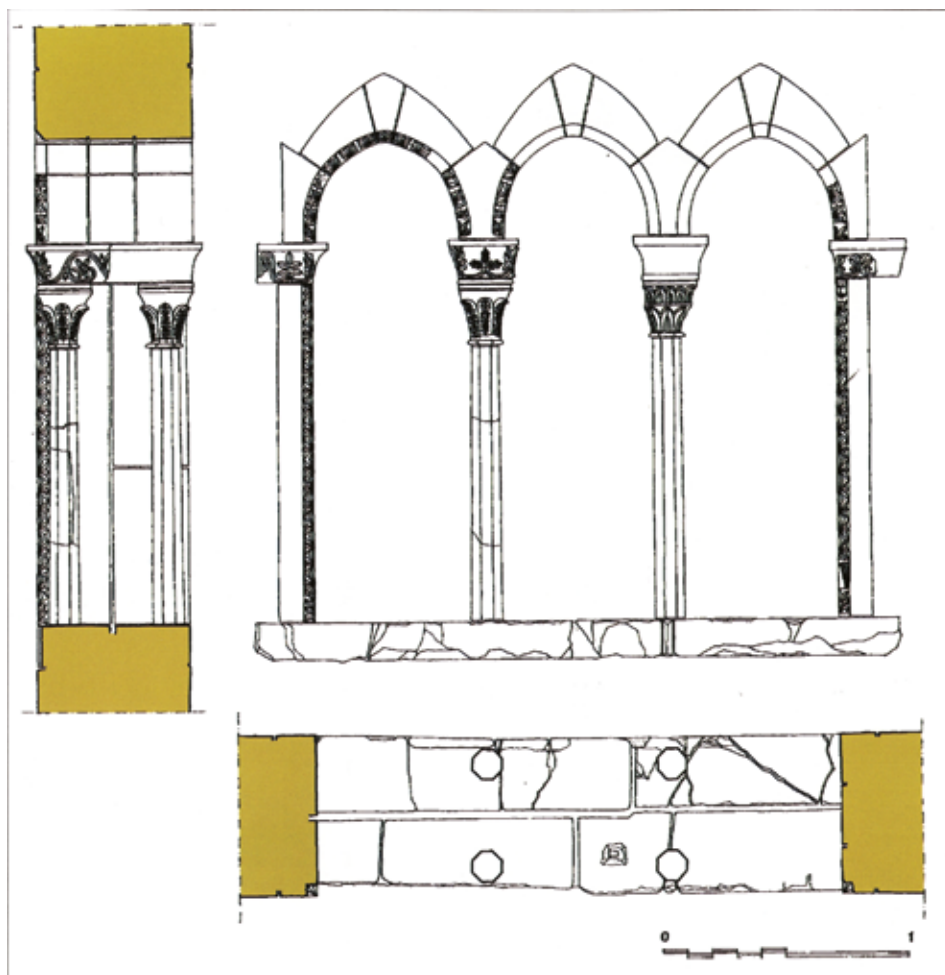

Slika 5. Sjeverna trifora u srednjem traveju

Slika 6. Detalj sjeverne trifore u zapadnom traveju

Crtež 61. Crtež trifore na južnoj strani zapadnog traveja; osnova, presjek i izgled prema unutrašnjosti crkve (prema M. Čanak -Medić, Z. Čubrović)